UOT 94(479.24)

TƏRANƏ ƏLİVƏRDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
"Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi
humanitar fənlər üzrə)" kafedrasının doktorantı
taranaaliverdiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCANDA SEPARATİST MEYİLLƏRİN VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNƏ ÇEVRİLMƏSİNİN QARŞISININ ALINMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Məqalə 1993-cü ilin yayında baş vermiş hadisələri öyrənməyi və bu böhranın həllində Heydər Əliyevin rolunu araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur. Daxili və xarici qüvvələrin birgə destruktiv fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dövlətçiliyi real süqut təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, etnik separatizm və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi baş qaldırmışdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikada dərin böhran, korrupsiya, qanunsuz silahlı birləşmələrin varlığı təhlükəli vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. İnsan alveri və digər cinayətlər yayılmışdı. Azərbaycanın bir dövlət kimi yox olmasını istəyən, onu daxildən parçalamağa çalışan qüvvələrin qarşısını almaq üçün təcrübəli siyasi xadimə ehtiyac vardı. Ölkə idarəolunmaz hala gəlmiş, dövlət strukturları öz fəaliyyətini icra edə bilmirdi. Siyasi qüvvələr öz ətraflarına silahlı dəstələr toplayıb yenidən hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamışdılar. AXC-Müsavat iqtidarı öz qüdrətini qorumaq üçün Milli Ordunu cəbhə bölgəsindən geri çağırsa da, Surət Hüseynovun qiyamının və Ələkrəm Hümbətovun separatçı fəaliyyətlərinin qarşısında aciz qalmışdı. Xalqın istəyi ilə hakimiyyət sükanlarını öz əlinə alan Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi və digər hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə separatizmin güclənməsinin qarşısını aldı və dövlət müstəqilliyinin qorunmasının əsaslarını formalaşdırdı.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, iğtişaş, vətəndaş müharibəsi, milli qurtuluş günü.

Giriş. Separatizm müasir tarixin ən fəsadlı problemlərindən biridir. Bir sıra hallarda separatizmin tarixi kökləri olsa da, onun yenidən baş qaldırmasında xarici təsirlər də xüsusi rol oynayır. Bir çox hallarda xarici təsirlər yeni separatçı ocaqların yaranmasına gətirib çıxardır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdiyi zaman həm Ermənistanın silahlı təcavüzünə məruz qalmış, həm də Qarabağda ermənilərin separatçılığı ilə üzləşmişdi. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərində separatçılıq etməsi 1918-20-ci illərdə də özünü göstərmişdi. Ona görə də, əslində 1988-ci ildə başlayan və 1991-ci ildə dövlətlərarası müharibəyə keçən bu proses tarixi həlqənin davamı hesab edilə bilərdi. Ancaq Azərbaycanda yaşayan digər azsaylı xalqlar tərəfindən heç bir zaman Azərbaycandan ayrılmaq meyilləri təzahür etməmişdi. Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri, talışlar, ləzgilər, avarlar, digər millətlər hər zaman mehriban yaşamış və birgəyaşayış nümunələri göstərmişlər. 1991-ci ildən etibarən bu xalqlar arasında da separatçı ideyaların inkişaf etdirilməsi üçün xarici simmetrik və assimetrik qüvvələr hərəkətə keçdi. Onlar ilk növbədə ölkədəki siyasi vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən yararlanmağa çalışdılar. Lakin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlətin böhrandan çıxış prosesi başladı. 1993-1995-ci illər arasında Heydər Əliyev qiyamçı və separatçı meyillərin qarşısını aldı. Lakin bu proseslərin mahiyyətini idrak etmək üçün məqalədə ilk öncə qiyamçı meyillər, daha sonra isə separatçılıq fəaliyyətləri öyrənilmiş, yekunda elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Qiyamçı fəaliyyətlər və onların aradan qalıdırılması. Hər bir millətin dövlət müstəqilliyi əldə etməsi və beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiqli bir yer tutması üçün əlverişli siyasi mühitin mövcudluğu, milli iradənin qətiyyəti və güclü siyasi lider siyasi prosesləri nəzarəti altına alaraq dövlət orqanlarının işləkliyini təmin etməsi zəruridir. Bu baxımından tarixi prosesləri, xüsusi ilə 1990-cı illərdə Azərbaycanda cərəyan edən hadisələri dəyərləndirərkən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixində güclü siyasi lider xüsusiyyətləri qabarıq olaraq özünü göstərir. Heydər Əliyev özünün siyasi təcrübəsi və strateji yanaşmaları, eləcə də dühası ilə milli dövlətçiliyimizin, onun atributlarının memarı və regional proseslərdə lider halına gələn Azərbaycan Respublikasının qurucusudur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında tarixi

xidmətləri həm də onunla bağlıdır ki, o, dövlətin daxili və xarici siyasətini xaotiklikdən çıxardaraq ptraqmatik və elmi relslər üzərinə otuzduzdurdu. Onun fəaliyyətinin tarixi əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, artıq Azərbaycanın xarici siyasət addımları bəsirətsizlik və əsassızlıq üzərində atılmır, hər addımında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət insanı şəxsiyyətinin töhfələri hiss edilirdi.

Azərbaycan xalqı hələ 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etsə də, siyasi hakimiyyətlərinin şəristəsizliyi, elmi əsaslarla məsələlərə baxa bilməməsi, lazımi və adekvat reaksiyalar göstərməməsi dövləti bir sıra daxili və xarici təhlükələr qarşısında qoymuş, ölkənin siyasi sərhədləri daxilində mövcudluğu sual altına düşmüşdü.

Digər tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğal siyasəti və ölkə daxilində baş verən hakimiyyət uğrunda mübarizə xalqda bir inamsızlığın yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Xalq siyasi hakimiyyətin qərarsızlığından dövlət orqanlarının işləkliliyinə artıq şübhə ilə yanaşmağa başlamışdı. Problemlər nəinki regionlarda idi, bir zaman sülh, stabillik və birgəyaşayış nümunəsi olan Bakı şəhərində dövlət hakimiyyəti demək olar ki, iflic olmuş, əhalinin rifah səviyyəsi düşmüş, vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sual altına düşmüşdü. Daxili və xarici qüvvələrinin birgə fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan real parçalanma təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, bir tərəfdən də yeni təhlükə formaları olaraq etnik separatizmin və vətəndaş müharibəsinin baş qaldırması dövlətin lazımi əllərdə olması ehtiyacını gücləndirmişdi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublika dərin böhran içinə düşmüş, quldurluq halları çoxalmış, korrupsiya dövlət strukturlarını öz əhatəsinə almış, banditizm halları istər mərkəzdə, istərsə də regionlarda kəskin bir şəkildə artmışdı. Yollarda təhlükəsizlik təmin edilmir, ölkə daxilində yerli və eləcə də tranzit olaraq hərəkət edən minik vasitələri, avtobuslar, şəxsi maşınlar qarət edilir, insanların həyati təhlükəsi yaranır, əmlak və şəxsi əşyaların qorunması funksiyasını reallaşdırmalı olan hüquq mühafizə orqanları özbaşnalıqlarla bacarmırdı.

Azərbaycan dövlətçiliyini yox etməyə çalışan, daxildən parçalamağa cəhd edən qüvvələrin qarşısını almağa qadir olan siyasi şəxsiyyət ölkəni idarə etmirdi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin qayıdışı artıq bir ümummilli zərurət halını alırdı. [4,s.27] Ölkə idarəolunmaz hala gəlmiş, siyasi qruplaşmalar qanunla nəzərdə tutulmuş formaları bir kənara buraxaraq öz ətraflarına silahlı qruplar toplayıb, yenidən iqtidar mübarizəsini başlatmış, bununla da dar siyasi maraqlarını ümummilli maraqların üzərinə gətirmişdilər. Bir tərəfdən "Xalq Cəbhəsi" – "Müsavat" hökuməti öz hakimiyyətini saxlamaq, digər tərəfdən isə Surət Hüseynov və Ələkrəm Hümbətov hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə cəbhə xəttindən Milli Ordunu geri çağırmışdı. Bu isə onu göstərirdi ki, Orduda vahid komandanlıq təmin edilməmiş, ordu ayrı-ayrı şəxslərin idarə etdiyi xaotik silahlı birləşmələr halına gətirilmişdi. Bunun özü ermənilərin təcavüznün qarşısının alınmasına mənfi təsir etmiş, Ermənistan işğalı bir qədər də dərinləşmişdi.

Həlledici bir anda S.Hüseynovun əmri ilə Ağdərədə müdafiədə dayanan qüvvələr mövqelərindən çıxarılması nəticəsində Ağdərə-Kəlbəcər yolu ermənilər tərəfindən tutulmuş və Kəlbəcər yarımmühasirəyə alınmışdı. Cəbhə xəttinin boş qoyulması, ermənilərə aqressiyanı genişləndirməyə şərait yaratmış, qaçqınların sayının artması yeni-yeni humanitar problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Azərbaycanın tədqiq edilən dövrdə siyasi bir təsisat və milli dövlət olaraq mövcudluğunun davam etməsi sual altına düşmüş, bu isə öz növbəsində ölkədə sosial, siyasi, hərbi və iqtisadi problemləri artırmışdı. 1993-cü il fevralın 22-də Prezident Əbülfəz Elçibəyin əmri ilə Surət Hüseynov korpus komandirliyindən uzaqlaşdırılır. Bunun səbəbi kimi Elçibəyin Surət Hüseynovun qiyam etməsindən qorxmasını göstərmək olar. Tarixi proseslərin sonrakı gedişi onu deməyə əsas verir ki, ehtimal ki, Elçibəyin Surət Hüseynovun qiyam edəcəyinə dair hansı isə bir kəşfiyyat məlumatları var idi. Bununla belə, yenə reaksiya adekvat bir şəkildə verilmədi və siyasi, hərbi və iqtisadi böhran dərinləşdi.

Həmçinin prezidentin Qarabağ məsələləri üzrə fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi və baş nazirin müavini vəzifələrindən də çıxarılır. Bir neçə gün sonra Əbülfəz Elçibəy Gəncədəki 709 saylı hərbi hissənin ləğvi haqqında sərəncam imzalayır. Lakin bu sərəncamı həmin hissəyə faktiki rəhbərlik edən Surət Hüseynov icra etməkdən imtina edir.[5,s.161] Bu da mərkəzi hakimiyyətlə yerli idarə orqanları, eləcə də hərbi hissələr arasında subordinasiya münasibətlərinin düzgün

qurulmadığını deməyə əsas verir. Gözlənilmədən Gəncə kazarmalarında qiyam qalxması vəziyyəti daha da pisləşdirir. Qiyamı qaldıran 709 № -li hərbi hissə idi. Ona polkovnik Surət Hüseynov komandanlıq edirdi [2, s.448]. İyunun 4-ü, səhər saat 06:00-da rəsmi olaraq adlandırıldığı kimi, "polkovnik Sürət Hüseynovun komandanlıq etdiyi 709 saylı hərbi hissənin zərərsizləşdirilməsi" əməliyyatı başladı [3, s.127]. Həmin gün bir neçə saat ərzində Gəncədə polis postlarını ləğv edən silahlı qruplaşma Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin binasını ələ keçirir və daha sonra tank, "Qrad" qurğusu, qumbaraatan, pulemyot va avtomatla silahlanmış 200 nəfərlik dəstə MTN-in Gəncə şöbəsinə hücum edir. Bina gülləbaran edilir və binadakıların silahları təhvil verməsi, burada olan Baş prokuror İxtiyar Şirinov və Milli Təhlükəsizlik nazirinin birinci müavini Sülhəddin Əkbərovun onlarla hərbi hissəyə getməsi tələb olunur. Fəlakətin qarşısını almaq üçün dövlət məmurları qiyamçıların qanunsuz tələbi ilə razılaşırlar. MTN-in Operativ Tədbirlər Dəstəsinin hərbçilərinin Gəncəni tərk eləməsi də razılaşmaya daxil edilir. Həmin vaxt Sülhəddin Əkbərov hərbi hissəyə, İxtiyar Şirinov isə qiyamçıların nəzarətinə keçən polis idarəsinə aparılır. Həmin gün Bakıya qayıtmaq istəyən prezident qvardiyasının komandiri və 18 əsgər avtobusda gülləbaran edilir, 68 hərbçi və mülki şəxs həlak oldu. Döyüşən 12 əsgər tankların tırtırları altında əzilmiş, hökumət bölmələri tamamilə məğlub olmuşdu. Qiyamçılar tərəfindən1200 nəfər həbs edilmişdi ki, onlardan 180-i zabitlər idi. Qiyamçılar artıq saat 16-17 radələrində şəhərin bütün hakimiyyət və hüquq-mühafizə orqanlarını ələ keçirib, ora öz adamlarını rəhbər təyin edirlər [3, s.127].

Qiyamın genişlənərək Azərbaycanda vətəndaş muharibəsinin dərinləşməsinin qarşısı xalqın istəyi ilə proseslərə qoşulan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətləri ilə alındı.

Siyasi olaraq Heydər Əliyev şəxsiyyətinin hakimiyyətə qayıtmasından ehtiyat edən Əbülfəz Elçibəy bilirdi ki, bu xaosun sülh yolu ilə dayandırılması, dövlətin nüfuzunun bərpası üçün Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qarşısında dayanmamaq lazımdır ki, o, bütün bilik və bacarıqlarını ölkəsi üçün reallaşdırsın. Qiyamçı korpusun komandirinin siyasi iddiaları yalnız onun fəaliyyəti ilə cilovlana bilərdi. Lakin Ümummilli Lider Heydər Əliyev həmin dövrdə 1987-ci ildən sonra mərkəzdən gördüyü haqqsızlıqlar səbəbi ilə paytaxta gəlmək istəmirdi**.** AXC-Musavat cütlüyünün hakimiyyəti illərində də Heydər Əliyev siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, Naxçıvanda onun siyasi fəaliyyətinə son qoyulmasına cəh edilmiş, lakin xalqın məsələyə qarışması və öz liderinə sahib çıxması ilə bu cəhd uğursuzluqla nəticələnmişdi. Buna görə də, Əbülfəz Elçibəy bir neçə dəfə Naxçıvana zəng vursa da, Heydər Əliyev onunla danışmaqdan imtina etmiş, iyunun 7-də Bakıdan Heydər Əliyevi gətirmək üçün göndərilən təyyarə boş qayıtmış, səhərisi gün yenidən cəhd edilmiş, ancaq Heydər Əliyev yenə Bakıya uçmaqdan imtina etmişdi. Yalnız iyunun 9-da Surət Hüseynovun bölmələri artıq Bakıdan 100 km aralıqda olanda, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunun qorunmasının təmin edilməsi üçün Bakıya gəldi. Heydər Əliyevin gəlməsi üçün Əbülfəz Elçibəy israrlı bir şəkildə müraciət edirdi. Çünki artıq tam olaraq məlum idi ki, AXC-Musavat cütlüyünün dövlətin varlığını qoruması mümkün deyildir.

“Etiraf edirəm ki, o fəlakətə uçmaqdan qorxurdum, amma uçmalı olduğumu başa düşürdüm, çünki xalqımın taleyi həll olunurdu. Bakiya gələndən sonra Elçibəylə bir neçə saat söhbət etdik və mənə hələ də onun silahdaşı Pənah Hüseynovun tutduğu baş nazir vəzifəsini təklif etdi. Mən imtina etdim, hamısı Elçibəyin yanına toplaşıb məni dinləyirdilər. Onların cinayət idarəçiliyi haqqında düşündüyüm hər şeyi söylədim. İsa Qəmbərov dözə bilmədi və dedi: "Biz düşündük ki, bizə məsləhət verəcəksiz, siz isə bizi ittiham edirsiz!" [3, s.127].

Bu, onların ilk görüşü deyildi, fevral ayında səkkiz saat danışıqlar apardılar. "Belə siyasət məhkumdur", - deyə Heydər Əliyev Elçibəyə açıq şəkildə bildirmişdi. Bunun cavabını isə Heydər Əliyev belə açıqlayır: “Və cavab olaraq nə eşitdim? Biz idarə etməyi öyrənirik, təcrübəsizlər təcrübə qazansınlar və əgər qazana bilməsələr, biz onları başqaları ilə əvəz edəcəyik". "Məgər xalqın üstündə təcrübə aparmaq olar?"-Heydər Əliyev etiraz edərək həmsöhbətinə bildirmişdi [3, s.128].

H.Əliyev çıxışı zamani demişdi: “Mən bura partiya sədri kimi gəlməmişəm. Heç bir istəksiz, tələsmədən, təzyiq altında olmadan gəldim, mövcud vəziyyətə görə, xalqımın taleyi həll olunduğu üçün gəldim.” İyunun 13-də Gəncədəki hərbi qiyamı yatırtmaq üçün həyata keçirilən uğursuz əməliyyata görə parlamentin sədri İsa Qəmbər istefa verir [1, s.272]. Bu vəzifəyə Heydər Əliyevin seçilməsi təklif edilir. Lakin Əliyev bu təklifi də qəbul etmir, nə qədər razı salmaq istəsələrdə, Surət

Hüseynovla görüşüb danışmaq istədiyini bildirir. Bununla bağlı Ali Sovetin sessiyalarına bir neçə gün fasilə verildi. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti ilə bir daha göstərdi ki, onun vəzifə heç bir önəmə sahib deyildir, əsas Azərbaycan xalqının taleyi və dövlətin müqəddəratıdır.

Tədqiq edilən dövrdə vəziyyətin tam aydınlaşması üçün Ali Sovetin 1993-cü il iyunun 9-11-də keçirilmiş iclasından bir hissənin stenoqramına baxmaq kifayət edər: "Əvvəlcə Gəncə hadisələri ilə əlaqədar oraya ezam olunmuş komissiyanın sədri, akademik İmam Mustafayevə söz verildi: "Şəhərin içərisində bu cür hərbi əməliyyat aparmaq göstərişini kim vermişdir? Kim ixtiyar vermişdir ki, belə bir hərəkətə əl atılsın, bu nə deməkdir? Bu ancaq və ancaq ermənilərə kömək etmək üçün edilən bir hərəkətdir. Buna başqa ad vermək olmaz. Bu addımı atanlar istəmişlər ki, respublikanın daxilində çaxnaşma salsınlar. Buna yol vermək olmaz. Bütün xalqımız çalışmalıdır ki, Azərbaycan torpaqları düşməndən tamamilə təmizlənsin. Axı, bu nə deməkdir? Bu gün Gəncədə, sabah Lənkəranda, o biri gün Qubada belə iğtişaşlar baş verərsə, demək bunu edənlər ölkəmizi dağıtmaq, parçalamaq, birliyimizi əlimizdən almaq istəyirlər" [1, s.272]. Çıxış edən Heydər Əliyev ölkədə yaranmış şəraiti təhlil edərək aşağıdakıları vurğuladı:"...ümumən bütün Azərbaycan Respublikasında böyük gərginlik yaranmış, mürəkkəb vəziyyət mövcuddur. Bu hadisələrlə əlaqədar mən vicdanımın tələbi ilə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin cürbəcür təbəqələrindən olan adamların xahişi ilə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin xahişi ilə Bakıya gəlmişəm və bu mürəkkəb vəziyyətdən, ağır vəziyyətdən çıxış yollarının axtarılması, milli barışıq, milli həmrəylik təmin olunması prosesinə qatılmışam... Qan tökülüb, cinayət yapılıb, böyük faciə baş verib, ancaq bunun dərinləşməsinə heç vəchlə yol vermək olmaz və Azərbaycanın bütün vətənpərvər insanlarının hamısı birləşib bu ağır vəziyyətdən uğurla çıxmaq üçün çalışmalıdır və çıxış yolu da ancaq danışıqlar vasitəsilə, qarşılıqlı anlaşma vasitəsilə, sülh və barışıq vasitəsi ilə ola bilər.. Güc işlənilməməlidir, bir daha silah işə salınmamalıdır. Mənim bu günlərdə Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəylə görüşümüz olubdur, söhbətlərimiz olubdur, ancaq bu barədə fəaliyyətimin şəxsən nə qədər səmərəli ola biləcəyini müəyyən etmək üçün Gəncə şəhərinə getmək qərarına gəlmişəm. Ona görə də məni bu gün bura, Milli Məclisə dəvət edərkən mən Əbülfəz Elçibəydən xahiş etdim ki, mən Gəncə şəhərinə gedib vəziyyətlə tanış olandan sonra gəlib təkliflərimi verə bilərəm. Bundan artıq bir şey deyə bilmərəm... Bir saatdan sonra mən Gəncəyə yola düşürəm və xahiş edirəm ki, burada iştirak edən müxbirlər, yaxud da ki, başqa müxbirlər, televiziya, qəzet işçiləri mənimlə getmək arzusu olsalar, bir saatdan sonra Ali Sovetin binasının ətrafına toplaşsınlar, mən buradan yola düşəcəyəm" [1, s.277]. Belə bir təklif irəli sürülmüşdü: Milli Məclisin deputatı R.Qaziyev və Milli Məclisin deputatı olmayan bir sıra fəallar, xüsusilə A.Əlizadə, Heydər Əliyevi Gəncəyə səfərdə müşayiət etmək istədiklərini bildirdilər. "Mən bir halda ki, dediyim kimi, bura dəvət olunmuşam və bu prosesdə iştirak edirəm, mən özüm tək gedib bu işlərlə məşğul olmaq istəyirəm. Deputat qrupu göndərmək istəyirdiniz, avvəl göndərəydiniz, ya bundan sonra göndərin, xahiş edirəm, bu işlərə qarışmayın. Və mənim ora getməyim heç də Ali Sovetin Sədri seçilməyimlə əlaqədar deyil. Xahiş edirəm, məsələləri təhrif etməyin" [5, s.157].

Sonrakı dövrdə Heydər Əliyev müsahibələrinin birində Gəncə hadisələri ilə bağlı olaraq aşağıdakıları söyləməkdə idi: "Mən onu (Surəti - *müəllifdən*) əvvəllər tanımırdım və Gəncəyə uçmuşdum. Bütün gecəni onunla danışıqlar apardıq. Səhər o, məni şəhərin ətrafında gəzdirdi və mən döyüşlərin izlərini, dağılmış binaları, yandırılmış yaşayış evlərini gördüm. Mənim gördüklərim cinayət izləri idi. Bakıya qayıtdım, Ali Sovetin təklifini qəbul etdim. Mən bunu yalnız bir məqsədlə etdim - vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq məqsədi ilə". Bu hadisə, 1993-cü il iyunun 15-ə təsadüf etdi və həmin gün ölkənin ən yeni tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu [3, s.129]. "İyunun 16-da Surət Hüseynovun qoşunları və Xalq Cəbhəsinin hərbi birləşmələri ilə toqquşma baş verdi. Döyüş nəticəsində ölü və yaralılar oldu. İllər ərzində xalqın qanı çay yerinə axdı və mən qardaş qırğınına icazə verə bilməzdim. Mən Surətlə razılığa gəldim ki, onun qoşunları Bakıya girməyəcək, paytaxtda döyüş olmayacaq. Sonra nə oldu, siz bilirsiniz: nəticədə Gəncədə baş verən hadisələrin araşdırılması üzrə Komissiya yaradıldı, Komissiyanın nəticəsi isə belə oldu: Xalq Cəbhəsi və onun liderləri cinayət törədilməsində ittiham olundu, Məclisin sessiyası çağırıldı, əsas günahkarlar deputat toxunulmazlığından məhrum olundu və onlar həbs olundu. Mən Bakıya belə qayıtdım" [3, s.129].

Öz siyasi dühası və uzaqgörənliyi sayəsində Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin parçalanmasının qarşısını alan səbəblərin avanqardında çıxış elədi. Daha sonra siyasi hadisələr gedişi nəticəsində Surət Hüseynov yenə də mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağa cəhd etsə də, burada müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Çünki artıq Azərbaycan dövlətinin idarə sükanları Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əlində idi.

Separatçı fəaliyyətlərin güclənməsi və onların aradan qaldırılmasında Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti.. Eyni zamanda ölkənin şimalında "Sadval" separatçı-terrorçu təşkilatı fəallığını artırmışdı. Ona da bəzi xarici ölkələr dəstək verirdi. Həmin günlərdə ölkədəki siyasi xaos və anarxiya burulğanında yaranmış şəraitdən istifadə edən "Sadval" hərəkatı və həmin dövrdə mövcud olmuş digər etnik-hərbi qruplaşmalar dövlətçilik əleyhinə təxribatçı fəaliyyətlərini genişləndirirdilər.

Həmçinin, respublika üçün heç də az təhlükəli olmayan hadisələr 1993-cü ilin yayında Azərbaycanın cənub rayonlarında yerləşən Ələkrəm Hümbətovun rəhbərlik etdiyi separatçı Talış-Muğan Respublikası elan edilməsi idi. Cənubda qondarma "Talış Muğan Respublikasının yaradılmasına dair məsələ qaldırması da məhz ölkədəki hakimiyyətsizliyin, xaos və anarxiyanın, qanunsuzluğun bariz təcəssümü idi. Bu zaman AXC İdarə Heyətinin keçmiş üzvü, 1992-1993-cü illərdə müdafiə nazirinin müavini vəzifəsində işləmiş Əlikram Hümbətov Lənkəranda ölkənin cənub rayonlarında - Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı və Cəlilabad rayonlarından ibarət heç bir təməli olmayan, qondarma "Talış-Muğan Respublikası"nın qurulduğunu elan etdi.

Bütün qüvvələrin Qarabağın düşməndən müdafiəsinə yönəldilməli olduğu bir vaxtda xeyli sayda hərbi qüvvənin lazımsız fəaliyyətə cəlb edilməsi vətənə xəyanət idi. Bütün bunlar azmış kimi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin rəhbərləri və parlamentdə olan nümayəndələri Heydər Əliyevə yardım etmək əvəzinə onun işlərinə mane olmağa çalışırdılar [1, s.290]. Heydər Əliyev cənubda gedən prosesləri yaxından izləyirdi. Amma iyun və iyul aylarında prioritet Gəncə fəlakətin qarşısını almaq idi. İndi Lənkəran ilə məşğul olmaq vaxtı gəlib çatmışdı. İlk növbədə Heydər Əliyev şəxsən orada nə baş verdiyini öyrənmək üçün Əliəkram Hümbətovla telefonla əlaqə saxladı. Hümbətov Bakıya gəlib hər şeydən özü məlumat verəcəyini Heydər Əliyevə bildirdi. O, həqiqətən də Bakıya gəldi, amma o vaxt baş nazir vəzifəsində işləmiş Surət Hüseynovla görüşdü və Heydər Əliyevi görmədən Bakını tərk etdi. Heydər Əliyev yenidən Lənkərana zəng etdi. İkinci dəfə Bakiya dəvət alan Hümbətov bir müddət gözlədikdən sonra Bakıya gəldi. Heydər Əliyev onu qəbul etdi və dörd saata yaxın müzakirələr aparıldı [5, s.162].

Heydər Əliyev bu görüşdə nə qədər təmkinli davransada, bir o qədər Ələkrəm Hümbətov getdikcə qəbuledilməz tələbləri irəli sürürdü: Ali Sovetin çağırılmasında, Nazirlər Kabinetinin, baş nazirin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsində israr edirdi, referendumun ləğvini və ya yalnız prezident formasının zəruriliyi barədə sual qaldırılmasını tələb edirdi, əks halda onun keçirilməsinə mane olacağını bildirdi.

Siyasi təcrübəsi əsasında, səbrlə ifadə edilən qanunsuz fikirləri dinləyən Heydər Əliyev soruşanda ki, sizin səlahiyyətləriniz nədən ibarətdir? Siz heçbir səlahiyyəti olmayan bir insansız. Bəs siz hansı əsaslarla qanunu pozursunuz?. Separatçı qurumun rəhbəri olmaq iddiasınında olan Hümbətov bildirmişdi ki, onun səlahiyyəti avtomatdır. Bu cür siyasi bəsirətsizliklə, Hümbətov Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qarşısında dayandığını unutmuş və özünün siyasi sonunu gətirmişdi. Cavabında Ümummilli Lider Heydər Əliyev təmkinlə və siyasi uzaqgörənliklə aşağıdakıları söyləmişdi: "Mən bunu məni təhdid edən hər kəsə deyirəm, məni heçbir təhdidlərlə qorxuda bilməzsiz... Məni yalnız kobudluqunuz narahat edir [5, s.162].

Avqustun 2-də Heydər Əliyev bir qrup xarici işlər nazirlərini və digər məsul şəxsləri vəziyyətlə yerindəcə tanış olmaq və bölgədə asayişı təmin etmək məqsədi ilə Lənkərana göndərdi. Avqustun 2-də nazirlər, 3-də isə baş nazir Lənkəranda görüşlər keçirdilər. Lakin bu, heç bir nəticə vermədi. Cavab olaraq Ələkrəm Humbətov avqustun 5-də Cəlilabad rayonun prokuratura işçilərini qanunsuz həbs etmiş, Lənkərana gətirmişdi. O, avqustun 6-da heç bir qanuni əsas olmadan Lənkəranda Talış-Muğan Respublikasını yaratdı və özünü prezident elan etdi. Hümbətov Talış-Muğan Respublikasının ərazisini İrana birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Avqustun 16-17-də respublika ictimaiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə, Ali Şuranın geniş tərkibdə iclası keçirildi və Ələkrəm Hümbətovun fəaliyyətinə siyasi-hüquqi qiymət verildi. Onun hərəkətləri Azərbaycanın parçalanması

cəhdləri kimi qiymətləndirildi. Bu görüşdə çıxış edən Heydər Əliyev bu aksiyanın təşkilatçılarının, qüvvələrin cinayətkar məqsəd və niyyətlərini üzə çıxardı və bu cür hərəkətlərin Azərbaycanın müstəqilliyin, ərazi bütövlüyünə zərbə kimi qiymətləndirdi. Beləliklə, Ələkrəm Hümbətovun separatçılıq fəaliyyətinin qarşısı alındı və o tutuldu. Məhkəmə Hümbətovu ömürlük həbs cəzasına məhkum etmişdi. 2004-cü ildə yeni Prezident İlham Əliyev Hümbətova qarşı insani jest edərək onu əfv etmiş, lakin daha sonralar ölkəni tərk edən Hümbətov xaricdən separatçılıq çıxışları edərək bu jesti adekvat qiymətləndirə bilməmişdi [3, s.129]. Hümbətovun zərərsizləşdirilməsi ilə Heydər Əliyev bir daha dünyaya, bölgədəki qüvvələrə nümayiş etdirdi ki, artıq ölkənin siyasi iradəsi öz qətiyyətini ortaya qoymuş və dövlət-xalq birliyi yaranmış, dövlət strukturları öz işləkliyini təmin etmişdir. Buna görə də, separatizmin aradan qaldırılması və vətəndaş müharibəsi halına keçməməsi üçün Heydər Əliyev siyasi uzaqgörənlik və təmkin, yerində və adekvat addım atma bacarığını nümayiş etdirmişdi.

Nəticə. Tədqiq edilən dövrdə Heydər Əliyev separatçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması zamanı öz siyasi təcrübəsi və qətiyyəti ilə xalqın həmrəyliyini bir araya gətirmiş, separatçıları dəstəkləyən simmetrik və assimetrik qüvvələri neytrallaşdırmış, dövlət strukturlarının, xüsusi ilə xüsusi xidmət orqanları, güc strukturları və hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyətlənməsinə çalışmışdır. Yekunda istər ölkənin şimalında, istərsə də cənubunda separatçı fəaliyyətlərin qarşısı alınmış, ölkənin multikultural inkişafı təmin edilmiş, xalqların birliyi ortaya qoyulmuşdur. Bu siyasət Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş, Azərbaycan Respublikasının çoxmillətli xalqı və dövlətin birliyi nəticəsində Heydər Əliyevin əsas hədəfi olan Qarabağın işğaldan azad edilməsi reallaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M. Heydər Əliyev: Xalqa həsr olunmuş ömür. Bakı. “Təhsil”, 2023, 397 s.
2. Zenkoviç N. Heydər Əliyev. Tale yolları. Bakı. “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2007, 606 s.
3.Андриянов В., Мираламов Г. Гейдар Алиев. - М.: Молодая гвардия, 2005. – 394 с.
4. Гейдар Алиев. Библиографический справочник. Баку, Издательство Бакинского Государственного Университета. 2003, 446 с.
5. Гусейнова И. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, «Тахсил», 2005, 504 с.

ТАРАНА АЛИВЕРДИЕВА
Бакинский Государственный Университет
Докторант кафедры «Новая и новейшая история Азербайджана (по гуманитарным дисциплинам)»

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ПЕРЕРАСТАНИЯ СЕПАРАТИСТСКИХ ТЕНДЕНЦИЙ В ГРАЖДАНСКУЮ ВОЙНУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Целью статьи является изучение событий, произошедших летом 1993 года, и исследование роли Гейдара Алиева в разрешении этого кризиса. В результате совместной деструктивной деятельности внутренних и внешних сил государственность Азербайджана оказалась перед реальной опасностью распада, возникла угроза этнического сепаратизма и гражданской войны. После обретения независимости глубокий кризис, коррупция и существование незаконных вооруженных формирований привели к созданию опасной ситуации в республике. Торговля людьми и другие преступления процветали. Нужен был опытный политик, чтобы помешать силам, которые хотели уничтожить Азербайджан как государство и пытались разделить его изнутри. Страна стала неуправляемой, государственные структуры не могли осуществлять свою деятельность. Политические силы собрали вокруг себя вооруженные группировки и вновь начали борьбу за власть. Хотя правительство Народного Фронта и Мусавата отозвало Национальную армию с линии фронта, чтобы

защитить свою власть, оно оказалось бессильным перед лицом восстания Сурата Гусейнова и сепаратистской деятельности Алиакрама Гумбатова. Общенациональный лидер Гейдар Алиев, взявший бразды правления в свои руки по воле народа, путем осуществления политических и других правовых мер предотвратил усиление сепаратизма и сформировал основы защиты государственной независимости.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, массовые беспорядки, гражданская война, день национального спасения.

TARANA ALIVERDIEVA
Baku State University
PHD of the department "New and modern history of Azerbaijan (on humanitarian disciplines)"

HEYDAR ALİYEV'S ROLE İN PREVENTİNG THE SEPARATİST TENDENCİES FROM TURNİNG İNTO A CİVİL WAR İN AZERBAİJAN

The article aims to study the events that happened in the summer of 1993 and investigate Heydar Aliyev's role in solving this crisis. As a result of the joint destructive activity of internal and external forces, Azerbaijan's statehood faced a real danger of collapse, and the threat of ethnic separatism and civil war arose. After gaining independence, a deep crisis, corruption, and the existence of illegal armed groups led to the creation of a dangerous situation in the republic. Human trafficking and other crimes were rampant. An experienced politician was needed to prevent the forces that wanted to destroy Azerbaijan as a state and tried to divide it from the inside. The country became ungovernable, state structures could not perform their activities. The political forces gathered armed groups around them and began to fight for power again. Although the People's Front-Musavat government called the National Army back from the frontline to protect its power, it was powerless in the face of Surat Huseynov's uprising and Aliakram Humbatov's separatist activities. The National Leader Heydar Aliyev, who took the reins of power at the will of the people, prevented the strengthening of separatism by implementing political and other legal measures and formed the foundations for the protection of state independence.

Keywords: Heydar Aliyev, riot, civil war, national liberation day.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.